

XIX. YÜZYILDA BUHARA MEDRESELERİ*

*İnci Yelda ŞAFAKCI***

ÖZET

Buhara medreselerinin XIX. yüzyıldaki mevcut durumunun incelendiği çalışmada, medreselerin düzeni ve geri kalış sebepleri hakkında bilgi verilmiştir. Ceditçiler ve faaliyetleri konumuz dışında olduğundan ayrıntılı olarak verilmemiş, bazılarının isimleri zikredilerek, XIX. yüzyılda yeni usulde açtıkları birkaç mektep ve bazı faaliyetlerinden bahsedilmekle yetinilmiştir. Türkistan'ın genelinde fakat Buhara'da bilhassa görülen muhafazakâr anlayış, eğitimi ile meşhur olan Buhara medreselerinin sonunu getirmiştir. Timurular döneminde eğitim denildiğinde ilk olarak akla gelen Buhara medreseleri, zaman içerisinde yaşanan olumsuzlukların da etkisi ile bu özelliğini kaybetmiştir. Biz bu durumun sebeplerini vererek medreselerdeki kötü gidişatın hangi şartlar altında gerçekleştiğinden söz etmeye çalıştık. Bu durumda Rus hükümetinin payının ne kadar olduğunu, din adamlarının bu duruma nasıl baktığını anlatmaya çalıştık. Bu doğrultuda medreselerin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş, dersleri, tatilleri, eğitim kademeleri anlatılmıştır. Verilen dersler din bilimine ait olduğu için derslerin içerikleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmemiştir. Din eksenli eğitimi ile diğer ilimlere kapalı oluşu medreselerin çağın gerisinde kalmalarında en önemli etken olmuştur. Asıl sorun ise din adamlarının bu durumdan rahatsız olmamaları, aksine şikâyetçi olup reform yolunda adım atmak isteyenlerin de önüne geçmeleridir. Onlara göre mevcut durum kendilerini Rus tesirinden muhafaza etmek için idealdir. Eğer medreseler reform edilirse Rus eğitim sistemi ile karşı karşıya kalınacak ve bu da eğitim vasıtası ile kimliklerini kaybetmelerine sebep olacaktır. Bu görüşlerin doğrultusunda çalışmamızda medreselerin vaziyeti anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara, Medrese, Eğitim, Din, Rusya, Yenileşme, 19. Yüzyıl

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, El-mek: safakiyelda@hotmail.com

IN THE 19TH CENTURY BUKHARA MADRASSAH

ABSTRACT

The current state of the XIX century, devoted to the study on the Madrasah, Bukhara, are given information about the scheme and the reasons for the stay back Madrasah. Because the information has not been granted as innovators and activities is, some of the names given to the XIX century the new yet, they have been promised a few schools and some activities. Particularly in Bukhara in Turkestan, but across the conservative understanding of the training with the famous Bukhara on the end. During the training, the first thing that comes to mind as Timur when Bukhara and the negativity effect in madrasas, with this feature. We are giving the reasons for this situation, the bad bad, tried to explain the conditions under which has occurred. In this case, the Russian Government is, how much of the clergy tried to explain how he looks at this situation. In this respect, the Madrasah was given information about the properties, lessons, holidays, training stages. Introduction to the contents of the courses given lessons about religion as knowledge that belongs to this document. The fact that their training and other sciences religion off behind the most important factor has been the lowering of the age. The problem is they're not bothered about this situation, on the contrary the clergy are complaining about those who want to take a step towards reform in front of the geçmeleridir. According to them, the current situation is ideal for maintaining the Russian had eaten themselves. If you are faced with the Russian education system reform of madrasas and lose their identity through education and will cause this. This is in line with the views in the Madrasah was telling her.

Key Words: Bukhara, Madrassah, Education, Religion, Russia, Innovation, 19th century

Giriş

Buhara medreseleri hakkında yapılmış çalışmalar ile ilgili bilgi vermek gerekirse ülkemizde bu konu ile ilgili çalışma yapılmamış olmasının üzücü olduğunu belirtmekle söze başlayabiliriz. Özbekistan'da yapılan çalışmaların en kısa zamanda dilimize aktarılması, Türkistan coğrafyasındaki eğitim anlayışını ve durumunu anlayabilmemiz için bir ihtiyaçtır. Ahmet Kanlıdere tarafından transkribe edilerek yayına hazırlanan çalışma (Muhammed Zahir Bigi, *Maveraiünnehr'de Seyahat*, İstanbul, 2005) ve İsmail Gaspıralı'nın Buhara seyahatinin Yavuz Akpınar tarafından transkribe edilerek yayına hazırlanmış halinden, dönemin bilgilerini içermesi bakımından fikri anlamda oldukça faydalandık.

2006 ve 2007 yıllarında yapılan iki doktora tezi dışında bize medreselerin durumunu ayrıntılı olarak anlatacak eser mevcut değildir. Bunlardan biri B. Tümen Somuncuoğlu'na ait olan "Türkistan'da Eğitim (1895-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı" olup (Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Ankara, 2006) diğeri ise Kishimjan Eshenkulova'nın "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)" (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007) doktora tezleridir. Medreselerin fiziki yapıları, dersler, kitaplar, öğrenciler, müderrisler hakkında bilgileri ancak bu iki doktora tezinden elde edebildik. En

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

çok da onlardan faydalandık. Bunların dışında Türkistan ceditçilerinin yazdıkları ya da o bölgede bulunmuş kişilerce kaleme alınan notların neşredilmiş hallerinden de mevcut durum hakkında bilgi sahibi olabildik. Ancak bunlar da genelde XX. yüzyıla dair bilgilerdi. Bir önceki yüzyıl hakkında verilen örneklerden bazı sonuçlar çıkararak bilgi edinmeye çalıştık.

Anladık ki Buhara medreseleri hakkında ayrıntılı ve düzenli bir çalışmanın eksikliği mevcuttur. Ülkemizde Türkistan'da reform hareketi ile ilgili eserler yazılırken reformun kaynağını oluşturan eğitim kurumları hakkında da bilgi verilmelidir. Bu sadece tarihçilere düşmemekle beraber ilahiyat bilimcileri de sahip oldukları bilgiler ile zamanla dini bir eğitim kurumu haline gelen medreselerdeki eğitim hakkında araştırma yapmalıdırlar. Ancak o zaman ismi ile ün yapmış Buhara medreseleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi sahibi olacağımızın inancındayız.

Buhara medreseleri XVI. yüzyılın ortalarına kadar günümüz anlayışıyla hemen hemen üniversite seviyesine eşit durumda olmuştur. Medreselerde tüm bilimler ayırt edilmeksizin öğretilmiştir. Ancak 1587 yılında Abdullah Han, inşa ettirdiği medreseye şeyhü'l ulema yani bizim deyişimizle rektör seçmek için ulema ile dini ve ilmi bir münazara meclisi kurmuştur. Bu meclis ile Buhara medreselerinin kaderi de tayin edilmiştir diyebiliriz. Buharalı müderris Müfsar Sadreddin ile Şirazlı müderris Mirzacan Şirazi'nin fikirleri medreselerdeki öğretim prensipleri konusunda çatışmış, Müfsar Sadreddin medreselerde dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlerin de olmasını savunurken; Şirazi bunu uygun bulmamıştır.¹ Buradan anlaşılmaktadır ki o dönemde medreselerden dünyevi ilimlerin çıkarılmasında sakınca görülecek bir ilmi hava mevcut değildir. Kanaatimce bunun sebebi bölgeye nüfuz etmiş tarikatların dini ilimler konusunda daha fazla hassasiyet göstermiş olmasıdır. Böyle bir anlayışla, mecliste bulunan diğer müderrislerin de onayıyla Şirazi şeyhü'l ulema seçilmiş, baş müderris olarak tayin edilmesi ile medreselerde daha çok dini ilimlere yer verilmeye başlanmıştır. Böylelikle medreseler daha önceki dönemlerin aksine genel ilimlerin okutulduğu merkezler olma özelliklerini kaybetmişlerdir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Buhara'da bulunan medreseler en karanlık dönemlerini yaşamaktaydılar. Dünyevi ilimlerin okutulmamasının yanında İpek yolunun eski önemini kaybetmesi dolayısıyla ekonomik durumun kötüleşmesi ve Türkistan'ın içe kapanması bu durumu oluşturan sebeplerdendir.

Türkistan seyyahlarının verdiği bilgilere bakarsak; Alexander Burnes 1834'te Buhara'da toplam 366 mektep ve medresenin varlığından bahsetmiş, medreselerin büyüklüğüne ve ününe göre de talebe sayısının değiştiğini yazmıştır. İ. V. Vitkeviç ise Buhara'da 70'e yakın medresenin olduğundan söz etmiştir. Biraz daha sonraki dönemde Arminius Vambery de Buhara'da 80 kadar medresenin mevcut olduğunu, 5000'den fazla öğrencinin bulunduğunu, bunların bir kısmını Hindistan, Keşmir, Afganistan, Rusya ve Çin'den gelen öğrencilerin teşkil ettiğini yazmıştır.² Abdürreşid İbrahim ise, Buhara'da yaklaşık 2.000.000 kişinin yaşadığını bunun 27.000'inin talebe olduğunu ve 200 medresenin bulunduğunu belirtmektedir.³ Medreselerin sayılarındaki çeşitliliğin sebebi ise büyük olasılıkla yıkılanların yerlerine yenilerinin inşa edilmesidir.

¹ Baymirza Hayit. *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün Ve İslamın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987, s. 81

² Kishimjan Eshenkulova. "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 51.

³ Abdürreşid İbrahim. *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, cilt 2, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003, s. 563.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Buhara medreselerinin fiziki koşulları ve derslerinden söz edecek olursak öncelikle medreselerin şehirlerde ya da büyük köylerde bulduklarını belirtmeliyiz. Küçük köylerde medreseye rastlamak ender bir durumdur. Şehirlerdeki medreseler genellikle pazarların yakınlarında kurulmuştur.⁴ Medrese binaları müstakil bir yapıya sahip olmuştur. Genellikle büyük bir taç kapısı ve avlusu bulunmaktadır. Avlusunda ise mescit ve hücreler gibi bölümler olup bazı büyük medreselerde iki veya daha fazla hücre inşa edilmiştir. Bu hücrelerin büyük olanında ders verilirken diğerleri öğrenciler için yurt olarak kullanılmıştır. Hücrelerde kalan öğrencilerin soğuk havalarda ısınmaları için odanın döşemesinde bir çukur olur, buraya ağaç kömürü koyup yakarlar, üstüne bir masa koyarak örterler böylece öğrenciler ellerini ve ayaklarını buraya koyarak ısınırlardı. Vücutlarının geriye kalan kısmı ise soğukta kaldığından bu durum bazı rahatsızlıklara sebep olurdu.⁵ Ayrıca odaların dışarıya bakan pencereleri olmadığından dolayı aydınlık olmadıkları gibi nemli ve rutubetli olan odalar öğrenciler için sağlık açısından elverişli koşullara sahip değillerdi.

Medreseler devlete bağlı olmadıklarından özel şahıslar tarafından yaptırılır, masrafları yine bu kişiler tarafından karşılanırdı. Bu kişiler de genelde devlet adamları olurdu. Bu sebeple medreselere kendi isimlerini verirdiler. Bazı medreseler de buldukları şehrin adını alırlardı. Medreselerin giderleri ise bunun için kurulmuş vakıflar tarafından karşılanırdı.⁶ Ahmet Salih Bıçakçı'nın makalesine göre; Buhara medreselerinden bazılarının isimleri şöyledir; Hoca Nihal Medresesi, Cafer Hoca Medresesi, Abdul Aziz Han Medresesi, Mirza Uluğ Bek Medresesi, Saray-i Taş Medresesi, Rahmankul Medresesi, Hıyaban Medresesi, Hadim Bey Medresesi, Gazıyan Medresesi, Darüşşifa Medresesi, İskender Han Medresesi, Nadir Divan Bey Medresesi, Kökeltaş Medresesi, Mir Arab Medresesi meşhur medreseler arasında sayılabilir.⁷ 1893 yılında Maverâünnehr'e seyahatte bulunan Muhammed Zahir Bigi'nin seyahatnamesine göre ise bazıları Bıçakçı'nın saydıkları ile aynı olmakla beraber Buhara'da bulunan büyük medreseler şunlardır; Kökeltaş, Mir Arap, Zergeran, Mirza Uluğ Bek, Abdullah Han, Mader Han, Divan Bigi, Cuybar Kelan, Hıyaban, Gavkeşan, İr Nazar ve Cafer Hoca.⁸ Buhara medreseleri tüm İslam dünyasında özellikle de Türkistan ve çevresinde çok meşhurdur. Buradaki medreselerde okuyup ülkelerine dönen öğrencilerin prestijleri de yüksek oluyordu. Bu medreselerin vakıflarla desteklenmesi ayrıca Buhara Emiri'nin de destekte bulunması, burs sisteminin güçlü olmasını bu da sürekli olarak öğrenci akışının olmasını sağlamıştır. Böylece öğrencilerinin çoğunluğu Türkistan ahalisinden olduğu halde Çin, Rusya, Afganistan ve Hindistan'dan da öğrencilerin gelmesi kolaylaşmıştır.⁹

Medrese hocaları olan müderrisler; muallim, damla gibi isimler de almışlardır. Müderrisler, medreselerin bulunduğu şehrin hâkimi tarafından atanırlar, bu atama içinde birkaç kadının önünde bilgi seviyelerinin ölçüldüğü bir sınava tabi tutulurlardı. Ataması yapılan müderris eğer uygunsuz davranışlarda bulunursa ya da bilgisinin yeterli olmadığı görülürse görevine son verilir. Önceleri her medresede bir müderris bulunurken daha sonra bunların sayısı artmış, zamanla öğrenci sayısına yaklaşmıştır. Bunun sebebi, müderris alımına akrabalık ilişkilerinin karışmaya başlamasıdır. Gerekli olmadığı halde medreselere müderrisler alınmıştır. Bunun dışında yaşanan müderrislerin yanına yardımcı müderrisler alındığı gibi bazen de babadan oğula geçen bir düzen üzerinden

⁴ B.Tümen Somuncuoğlu . "Türkistan'da Eğitim (1895-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı", Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakıncağ Tarih Bilim Dalı, Ankara, 2006, s. 41.

⁵ Muhammed Zahir Bigi. *Maverâünnehr'de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 119.

⁶ B.Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 42.

⁷ Ahmet Salih Bıçakçı. "Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim", *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*, yay. haz. Timur Kocaoğlu, Haarlem, 2001, s. 141.

⁸ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 118.

⁹ B.Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 50.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

medreseye müderrisler alınmıştır. Müderris sayısının bu denli çok olduğu medreselerde öğrenciler istediği müderrisi seçme hakkına sahip oluyorlardı. Müderrislerin, *mükerrir* adı verilen yardımcıları ise medresenin en çalışkan öğrencilerinden seçilip, okutulan dersleri öğrencilere tekrarlatmakla görevlendirilirdi. Medreselerde okuyan öğrencilere ise *molla* veya *molla baçça* adı verilirdi. Öğrenciler medreseye 14-15 yaşlarında kabul edilmeye başlanır fakat belli bir mezuniyet yaşları bulunmazdı.¹⁰ Bu sebeple medresede 15-40 yaş arası öğrenciler bulunabiliyordu.

Medreselerde Çarşamba, Perşembe ve Cuma günleri ders yapılmazdı. Bu üç gün öğrenciler kendi aralarında ya da kendilerinden büyük öğrencilerle ders çalışırlardı. Ders saatleri ise kesin kurallarla belirlenmemiştir. Ders yılı Ekim ayında başlar Nisan ayında sona ererdi. Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri yapılan dersler genelde bir buçuk saat sürerdi. Ramazan ayı tatil olur, Ramazan ve Kurban bayramlarında da on beş gün tatil verilirdi. Nisan ayından sonra öğrenciler taşra bölgelerine dağılır imamlık yaparlar, öğrendiklerini uygulamaya geçirirler ve bu yolla da para kazanmış olurlardı. Bu parayı ise müderrislere derse başlama ücreti olarak sunarlardı. Abdür-rauf Fıtrat bu durumu eleştirmiştir. Ona göre; altı ay medreseden uzak kalmak öğrenciyi ilimden kopardığı gibi, burslu öğrencilerin müderrise para vermesi de haksızlıktır.¹¹

Medreselerde eğitim dili ise Arapça idi. Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken genelde hata yapıyordu. Bunun sebebi ise ne Türkçe ne de Tacikçe bir gramer kitabına medresede yer verilmemesi idi. Türkistan'a seyahatte bulunan İsmail Gaspıralı bu durumu eleştirmiş, ona göre her ne kadar Buhara'nın edebi ve resmi dili Farsça olsa da, emirlikte yaşayanların neredeyse tamamının Türk dilleri arasında olan Özbekçe'yi konuşması dolayısıyla Türkçe ders kitaplarının kullanılması gerekliydi.¹² Arapça ve Farsça grameri dışında, Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, akaid, siyer-i nebi, mantık, ilahiyat ve şeriat gibi ilimler ders olarak okutulmaktaydı şeklinde yaygın bir görüş olsa da M. Zahir Bigi Kur'an, hadis, fıkıh gibi ilimlerin Buhara'da hiçbir öneminin olmadığından söz etmektedir. Ve yine M. Zahir Bigi'ye göre Buhara'da uzun yıllar süren eğitimin sonucunda öğrenciler düzenli olarak okudukları dersleri bile tam manası ile öğrenebilmiş değillerdir.¹³ Medreseden mezun olan bir öğrenci fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derecede matematik hakkında bir şey öğrenmeden mezun olsa da eğitilmiş kişi olarak kabul ediliyordu.¹⁴ Buhara halkının gözünde de itibar sahibi olur, halk tarafından hürmet gösterilir, yol verilirdi.¹⁵ Ezberci eğitim anlayışının hâkim olduğu medreselerde sınav usulü ise öğrencilerin neyi ne kadar ezberlediğini anlamak için yapılıyordu. Öyle ki XIX. yüzyıl sonunda Batılı bir seyyah ziyaret ettiği medresede müderrise sınav yapıp yapmadığını sorduğunda “evet yaparım durumlarından memnun değilsem yeni bir kitaba geçmelerine izin vermem” şeklinde yanıt almıştır.¹⁶

Medreselerde öğrenciler üç gruba ayrılırlardı. Bu grupta aldıkları eğitime göre düzenlenirdi. Akaid kitabına kadar ders görenler *edna*, akaid kitabı ile başlayıp Molla Celal'a¹⁷ kadar okuyanlara *evsat*, Molla Celal kitabını okuyarak eğitimlerini sonuna kadar tamamlayacak olanlara da *ala* grubu denilmiştir.¹⁸ Yani başlangıç, orta ve yüksek şeklinde bir derecelendirme söz

¹⁰ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 48.

¹¹ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 51.

¹² J. Edward Lazzarini. “Bahçesaray'dan Buhara'ya İsmail Bey Gaspıralı'nın 1893'deki Orta Asya Seyahati”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara, 2004, s. 618.

¹³ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 123-124.

¹⁴ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 54.

¹⁵ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 119.

¹⁶ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 58.

¹⁷ Molla Celal; Celaleddin ed-Devvani'nin (öl.908/1502), İci'nin *el-Akaidu'l-Adadiyye* adlı eserine yazdığı şerhtir.

¹⁸ Kishimjan Eshenkulova. a.g.t., s. 55-56.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

konusudur. Rus şarkiyatçı Aleksandr Lyudvigoviç Kun¹⁹ medreselerdeki bu üç derecenin Rusya'daki eski dini okullardaki retorik, felsefe ve ilahiyat gibi adlandırılan üç sınıfa karşılık geldiğini ifade etmiştir.

XIX. yüzyılda Buhara medreselerinde din dışı konular eskiye nazaran daha da azalmıştır. Çünkü edebiyat ve tarih gibi konular küçümseyiyor, bunlarla uğraşmak hoş karşılanmıyordu. Dil ve dini ilimler dışında kalan diğer bilimlere karşı ön yargı mevcuttu. Onlara göre Müslüman olmayan eski atalarının gündeme gelmesi hoş bir durum değildi. Öyle ki İslam tarihi derleri bile okutulmuyordu. Bu bilimlerle ilgilenmek isteyenler bunu gizli gizli yapıyordu. Coğrafya dersi için de aynı görüşler olsa da kısmen öğretiliyordu. Ancak içi hurafelerle dolu oluyordu. Matematik ise seçmeli ders olarak okutuluyor ya da toprağın paylaşımı için miras hukuku içinde, dar bir çerçevede anlatılıyordu. Sadece bazı medreselerde cebir okutuluyordu. Bütün üçgenler dik üçgen, tüm dörtgenler dikdörtgen olarak kabul ediliyordu. Astroloji de han saraylarında itibar görmekten öteye geçemiyordu.²⁰

Genel olarak medreselerin yapısı ve eğitimi bu şekildeydi. Medreselerin çağın gereklerine neden ayak uyduramadıklarına bakacak olursak daha önce de söz ettiğimiz gibi esas sebep Türkistan'daki içe kapanma durumu olarak görülmektedir. Ticaret ile olan bilgi alışverişi İpek Yolu'nun önemini kaybetmesiyle beraber azalmaya başlamıştır. Dış dünya ile olan iletişim koptukça tüm Türkistan gibi Buhara da ulemanın nüfuzu altına girmiştir. Çünkü en bilgili kişiler ulema sınıfına mensup olanlar olarak görülmeye başlanmıştır. Yeni fikirlere ve farklı ilimlere medreselerde yer vermeyen müderrisler bilginin körelmesine sebep olmuşlardır. İşgal sırasında da durum farksız değildir. Çarlık hakimiyetine girilmesi ile Özbekistan'da 1875'de ilk Rus okulu açılmıştır.²¹ Bu okulların açılması ulemanın medreselere daha sıkı sarılmalarına sebep olmuştur. Bu okulları örnek almak yerine düşmanca bir tavır içerisine girmişlerdir. Bir kısım din adamı da iyi yetişmiş olduklarından yönetici sınıf içinde yer almışlar, böylece hitap ettikleri kesim gözünde güvenilir olduklarından halk da Rus okullarına sıcak bakmamıştır. Rus okulları dünyevi ilimlere yer veriyordu. Bu durum din adamları için kabul edilebilir değildi. Çünkü her şeyin en doğru cevabı şeriatı vardı. Bu sebeple diğer ilimlere gerek yoktu. Müfettiş Vladimir Petroviç Nalivkin'in²² ifadesi ile "... bir gavurun içtiği kaptan daha sonra bir Müslüman su içebilir mi gibi soruların cevaplarını arıyorlardı. Netice olarak verilen cevap şöyleydi. Eğer gâvurun burnu uzunsu ve bu sebeple suya temas ettiyse içilmez burnu kısa ise ve suyla temas etmediyse içilebilir..." yani din bilimi tamamen skolastik bir yapı almıştır. Yine ona göre, burada yeni bir şey öğretilmiyordu. Çünkü eski zamanlarda her şey tamamlanmış ve bugün de aynısını uygulanmalı görüşü hâkimdi. Türkistan'da hâkim olan bu düşünce medreselerin gitgide daha da gerilemesine, kendini yenileyememesine yol açmıştır. Bu görüşlerin yanlı olduğu düşünülmemelidir. Çünkü Türkistan'da ortaya çıkan creditçi zümre de bu konuda hem fikirdir. Türkistan'daki creditçilerin öncülerinden olan Ahmed Mahdum Daniş de Buharada'daki geriliğin sebebini din adamlarının İslamiyet'i yanlış yorumlamasına bağlamıştır.²³ Yine de bir parantez açmak gerekirse Buhara'da Rus okullarına ve yeni mekteplere tepki olsa da gözden kaçırılmaması gereken bir durum yaşanmıştır. Çarlık

¹⁹Aleksandr Lyudvigoviç Kun (1840-1888), Şarkiyatçıdır. St. Petersburg Üniversitesi Doğu Bilimleri Bölümü'nden mezun olmuştur. 1868'de Türkistan Genel Valisi'nin emriyle Türkistan'daki etnografya ve istatistik araştırmaları ve bölgedeki eğitim faaliyetlerinin kurulması görevine tayin edilmiştir. 1876-1882 yılları arasında Türkistan Okulları Başmüfettişi olarak görev yapmıştır.

²⁰B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 56.

²¹İsmail Türkoğlu. "Özbekistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 115.

²²V. P. Nalivkin, Çarlık tarafından 1890- 1893 yılları arasında Türkistan mektep ve medreselerini incelemekle görevlendirilen Türkistan eğitim kurumlarının 3. müfettişidir. Bu görevi dışında Öğretmen Okulu'nun Doğu Dilleri öğretmenidir.

²³Ahmet Kanlıdere. "İslah: Tataristan, Kafkasya ve Orta Asya'da", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 166.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

hâkimiyetine girilen günlerde Buhara Hanlığı, Osmanlı Devleti'nden elçi Muhammed Parsa Efendi aracılığıyla bazı taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerden biri de okulları için öğretmen talebidir. Ancak Osmanlı Devleti aradaki mesafe nedeniyle isteklerini gerçekleştiremeyeceklerini belirterek sadece iyi dileklerin yazılı olduğu 1872 tarihli bir name-i hümayun göndermekle yetinmiştir.²⁴ Bu bize her şeye rağmen dışarıya çok da kapalı olmadıklarını ve kendilerinin de geriliğin farkında olduklarını göstermektedir.

Durumun bu denli kötü olmasına Çarlığın Türkistan'da, özellikle de medreseler üzerinde uyguladığı eğitim politikası da etkili olmuştur. 1878 yılında Rus hükümeti Türkistan'daki tüm Rus okullarının, mekteplerin ve medreselerin Halk Okulları Müfettişliği'ne bağlanması kararı almıştır. Ancak Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman "mektepe ve medreselere karışmamayı, olduğu gibi bırakmayı" tercih etmiştir. Onun bu tercihi medreselerin kendini özgür hissetmesine sebep olduysa da asıl amacı Müslüman okullarının reform edilmemeleri, yüzyıllardır süren ve çağın gerisinde kalan eğitim sistemlerine devam etmelerini sağlamaktır.²⁵ K. P. Kaufman'ın bu planının başarıya ulaştığını medrese binalarının bakımsız halde kalmalarından, müderris ve öğrencilerin şikâyetinde bulunmalarından, medreselerin mali açıdan da durumlarının bozulmasından anlayabiliyoruz. Zaten kendisi de Çar'a gönderdiği raporda "Timurlular devri, özellikle Uluğ Bey sonrası dönemden beri gerilemeye yüz tutmuş olan mektepe ve medreseler daha da gerilemiştir ki, medreselerde müderrisler öğrencilerden daha fazla hale gelmiştir" demektedir.²⁶ Hemen hemen aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nde müfredatlara Avrupa bilimi girmeye başlamış ancak Türkistan'a Avrupa'dan ne bir kitap, ne bir harf ne de bir kavram girmiştir. Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman'ın "ihmal etme" politikası amacına ulaşmış fakat eğitimin bu gidişatına son vermek isteyen karşı bir hareketin doğmasına da farkında olmadan sebep olmuştur. Reformcular veya usul-i cedid taraftarları olarak tanımlanan bir grubun oluşumu bu duruma tepki olarak ortaya çıkmıştır.²⁷

Buhara'da uyanış hareketi Emir Abdulahat (1885-1910) zamanından itibaren başlamış, yenileşme eğilimleri görülmüştür. Daha öncesinde ise Emir Muzaffer'in (1850-1885) zamanında hükümeti eleştirmek belirli sayıda kişiyle sınırlı kalmıştır. Buhara gençleri içinde fısıltı halinde de olsa Emir'e karşı hoşnutsuzluk dile getirilmiş ve sistemden rahatsızlık duyulduğu belirtilmiştir. Buhara'da yenilik taraftarı bir grubun oluşmasında Türkiye ve İran gibi Müslüman ülkelerdeki liberalizm hareketleri de etkili olmuştur. Onların hedefleri medreselere yeni eğitim programlarının getirilmesiydi. Bu doğrultuda 1900 senesinde Pimasit Tümeni'nden Molla Corabay isimli birisi Rusya'daki yeni mektepler konusunda bilgi sahibi olarak Buhara'nın Postin Duzan mahallesinde bir usul-i cedid mektebi açtı ve herkesi 3-4 ayda okuryazar yapacağını ilan etti. Tüm propagandalarına rağmen başarılı olamadı ve okulu kapandı. 1902 yılında ise eski bir öğretmen olan Kayıoğlu isimli Kuzey Türk'ü yeni usulde eğitim vermek istediye de onun da okulu kısa sürede kapandı.²⁸ Rus hükümeti bu okulların varlığından rahatsız olmuş, tıpkı onlar gibi bu durumdan hoşnut olmayan medrese ehli ile gerektiğinde ortak hareket ederek bu okulların kapanması için her türlü engel ve tedbire girişmiştir.²⁹ Usul-i cedid okullarının açılması kıskançlık ve dedikoduları da beraberinde getirmiştir. Uzun süren tartışmalar sonucunda baş kadı, cedid

²⁴ A. Ahat Andican. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 232-234.

²⁵ B. Tümen Somuncuoğlu. a.g.t., s. 98.

²⁶ Kishimjan Eshenkulova. a.g.t., s. 75

²⁷ Kishimjan Eshenkulova. a.g.t., s. 76.

²⁸ "Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan" dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2005, s. 461-462.

²⁹ Timuroğlu. "Türkistan'da Okul Meselesi", *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2006, s. 238.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

okullarının kapatılması için fetva dahi vermiştir. Bu sebeple özellikle de Buhara’da yeni usulde eğitim veren okulların yerleşmesi kolay olmamıştır.³⁰

Buhara’daki durumdan üzüntü duyan İsmail Gaspıralı bunun için 1891 yılında Türkistan Genel Valisi’ne bir mektup yazarak yeni usul eğitim hakkında bilgi vermiş, yardımcı olmak istediğini iletmıştır. Ancak Türkistan valisi ve müfettiş Nalivkin’in bunu tehlikeli bulması üzerine Gaspıralı’ya cevap dahi yazılmamıştır. Gaspıralı, Buhara Emiri Abdülhad’ın (1885-1910) ileri görüşlü biri olarak Buhara medreselerini ıslah etmeyi kabul edeceğini düşünerek, 1893 yılında Türkistan’a bir seyahat düzenlemeye kadar vermiştir. Buhara’da dört gün kalan Gaspıralı derslere girerek inceleme yapma fırsatı da bulmuştur.³¹ Bu seyahatinin tek başarısı Emir’e, Buhara’da yeni usul bir mektep açmayı kabul ettirmesi olmuştur. Ancak mektep Gaspıralı’nın Kırım’a dönüşünden kısa bir süre sonra din adamlarının baskısı sonucunda kapanmıştır. Gaspıralı bu konu üzerinde durulması gerektiğine inanmış olmalı ki 1908 yılında ikinci Türkistan seyahatine çıkmış, Buhara’da Mahmud Hoca Behbudi gibi önde gelen eğitimciler ile görüşmüştür.³² Gaspıralı’nın yaptığı bu seyahatler ve *Tercüman* gazetesinin etkisi Türkistan’da genelinin eğitimci olduğu, bu nedenle eğitim üzerinde reform uygulamasının gerekliliğine inanan ceditçi bir grubun oluşmasına yardımcı olmuştur. Bunların önde gelen isimleri Münevver Abdürreşithanoğlu Kari, Sadreddin Ayni, Mahmud Hoca Behbudi, Abdullah Avlani, Abdür-rauf Fıtrat’dır.³³ Bu isimler Gaspıralı’nın yeni usul mekteplerinden oldukça etkilenmişler ve bu tür mekteplerin kurulması için mücadele etmişlerdir.

Gaspıralı’nın ikinci Türkistan seyahatine geri dönecek olursak ilkinden farkı olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü Buhara’daki muhafazakâr hayat tarzı yeniliklere açık değildi. Emir de din adamlarının etkisi altında kalıyordu. Kadı her ne kadar Gaspıralı’ya yeni usul mektepler konusunda olumlu yaklaşırsa da aslında bu durumu onaylamıyordu. Açılan mekteplerin çok kısa sürede kapatılmasının sebebi de bu olmalıdır. Buhara’daki faaliyetlerine karşılık bulamayan Gaspıralı Kırım’a dönmekten başka çare bulamamış, döndüğünde de yeni bir mektebin açıldığını haberini alamamanın hayal kırıklığını yaşamıştır. Hatta Buhara’ya olan kırgınlığını “Aradan beş ay geçti; fakat Buhara mekteb-i savtiyesinin küşadından (açılışından) bize haber gelmedi. Bilmem bir mani zuhur etti, bilmem lüzumsuz addedildi. Her ne ise, hayırlısı olsun. Eğer Buhara’da bir bakkal dükkânı ya ki bir çayhana veya ki betçeler (kadın kıyafetindeki erkek oyuncu) rakshanesi tesisine mübaşeret etmiş (girişmiş) olsa idim, köpten muvaffak olurum (çoktan başarılıydım)! ...“ şeklinde dile getirmiştir.³⁴ Bu örnekleri yeni mekteplerin açılmasına karşı olan din adamlarının medreselerin geri kalmışlığında ne denli etkili olduklarını göstermek için vermekteyiz. Çünkü onların engellemeleri sebebiyle medreselerde herhangi bir ıslah hareketine girişilememiştir. Aynı şekilde M. Zahir Bigi de seyahatnamesinin son satırlarında şöyle demektedir; “Buhara’da yüzden ziyade medrese var, o medreselerin kaç milyon vakıfları var. Orada on binden ziyade şakird ictihadla ders okur. Ya Rab! O kadar milyonlar, o kadar şakirdlerin aziz ömürleri beyhude şeylere sarf olunur, harab olur! Bundan ziyade teessüflü bir hal olabilir mi? Cüz’i bir himmetle ıslah kılınacak medreselerin öyle teessüflü halde olmaları tahammül haricinde bir şeydir. Buhara ulemalarına gayet büyük bir günahtır.”³⁵ Görüldüğü gibi M. Zahir Bigi aynı İsmail Gaspıralı gibi

³⁰ Begali Kasimov. *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009, s. 24.

³¹ Hayrullah H. İsmetullah. “İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan’ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 584-585.

³² Şirali Turdiyev. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 625.

³³ Barçınay Curayeva. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan’da Ceditçilik Hareketi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 596.

³⁴ İsmail Gaspıralı. “Buhara’da Ne Gördüm?”, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. Haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 441.

³⁵ Muhammed Zahir Bigi. a.g.e., s. 124.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

gerçekleştirmiş olduğu seyahatin sonucunda XIX. yüzyılda Buhara'daki eğitimde gördüklerinden dolayı derin üzüntü duymakta hatta bazı durumları dahi yazamayacak halde olduğundan söz etmektedir.

XIX. yüzyılda Buhara medreselerinin ve eğitim biçimlerinin, vaziyetinin bu denli geri kalmış olması belirttiğimiz gibi dünyevi ilimlere kendisini kapatmasından kaynaklanmıştır. Zaman içerisinde “yeni”ye karşı oluşan ön yargı medreselerin çağın gereklerinin çok gerisinde kalmalarına sebep olmuştur. Yukarıda da görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı tüm girişimlerine rağmen Buhara'da yeni usulde eğitim veren okulların açılıp yaygınlaşmasını sağlayamamıştır. Bu durumda medreselerin de vaziyetinde herhangi bir değişim olmaması gayet doğal bir sonuçtur. Medreselerden yetişenler de aynı zihniyete sahip olduklarından bu durum bir devir şeklinde dönmüştür. Bu sebeple diğer bölgelere kıyasla Buhara'da daha muhafazakâr bir kesimin olması eğitim sisteminin iyileştirilmesi için fırsat vermemiştir. Sonuçta Buhara medreselerinin bu durumu İstanbul ve Mısır'daki eğitim merkezleri ile Rusların açtığı okulların rağbet görmesine neden olurken, XX. yüzyıla girerken artık Buhara'daki eğitimin tercih edilmesinden vazgeçilmeye başlandığı görülmektedir.

Sonuç

XIX. yüzyıldan önce Buhara medreselerinde çoğunlukla dini ilimlerin okutulmaya başlanması, Çarlık hâkimiyetine girilmesi ile kaderlerine terk edilmelerine sebep olmuştur. Rus hükümeti medreselere reform uygulamak yerine “kendi hallerine bırakma” siyasetini daha uygun bulmuştur. Zaten kötü durumda olan medreseler daha da gerilemiştir. Eskiden sahip oldukları ünlerini kaybetmişler, öğrenciler tarafından dahi eleştirilir olmuşlardır.

Buhara medreselerinde verilen mevcut eğitim öğrencilerin gelişimi için uygun olmadığı gibi bina yapıları da sağlıkları açısından elverişli şartlara sahip değildi. Buna rağmen öğrenci çekmeye devam ediyordu. Bunu daha önceki yüzyıllarda özellikle de Timurlular döneminde edindiği üne bağlayabiliriz. O dönemde verilen eğitim Buhara medreselerini eğitimin merkezi konumuna getirmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde dünyevi ilimlerin terk edilmesi ile başlayan süreç medreselerin yapısını bozmuş, sadece dini ilimlerin öğretildiği yerler haline getirmiştir. Medreselerde dini ilimlerin bu denli ön plana çıkarılması din hakkında her şeyin öğrenildiği anlamına gelmiyordu. Öyle ki çoğu öğrenci belli başlı dini vazifeleri dahi öğrenmeden mezun olabiliyordu. Müderrislerin öğrenciler üzerindeki etkisi konusuna gelince kimi medreselerde öğrenciler müderris ile tartışma ortamına sahipken kimi medresede ise müderristen korkan, bu yüzden söylenenleri harfiyen uygulayan öğrenciler mevcuttu. Batılı seyyahların ilettikleri dikkate alındığında medreselerde kayda değer bir eğitim verilmiyordu. Biz bunun tamamen yanlış bir izlenim olduğunu söylememekle beraber her medresenin de bu eleştiriye maruz kalmaması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü çağın birçok değerli âlimi de bu medreselerden yetişmiştir.

XIX. yüzyılda Buhara adına gelişen olumsuz ekonomik ve siyasal değişimlerin medreselere etki etmemesi muhakkak kaçılmazdı. Oldukça muhafazakâr bir yapıya sahip olan Buharalılar Rus tesirinden kaçınmak için kendi içlerine kapanmış ve dışarıdan gelen her şeye ön yargılı yaklaşmışlardır. İdil- Ural coğrafyasında olduğu gibi aralarından birilerinin bu tesirin olumlu yönlerini dahi almasına müsaade etmemişlerdir. Din adamlarının başta Emir ardından halk üzerinde kurdukları nüfuz bu içselleşmeyi daha da kuvvetlendirmiştir. Bu sebeple Buhara'daki reform hareketleri diğer bölgelere kıyasla daha uzun zamanda ve daha zor şekilde gerçekleşme imkânı bulmuştur. Cedidçilerin üzerinde din adamları tarafından baskı kurulmuş, medreseler üzerinde yapılacak herhangi bir reform hareketine tıpkı din adamları gibi sıcak bakmayan Rus hükümeti de bu baskıya katılarak yenileşme adına yapılacak her girişime engel olmaya çalışmıştır. Bu durum da medreselerdeki yetersiz eğitimin ömrünün daha uzun olmasına sebep olmuştur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

Sonuç olarak Buhara medreselerinin eski ününe karşılık XIX. yüzyılda içinde buldukları vahim durum, Türkistan'ı aydınlığa çıkaracak yeni nesillerin yetişmesini engellediği gibi Rus hâkimiyeti altında kimliklerini ve dinlerini koruma adına verdikleri mücadelenin de kendi kaderlerini olumsuz yönde etkilemelerine sebep olmuştur. Ve kanaatimce Buhara medreselerinin geri kalmasında topraklarının işgal edilmesi veya ticaret yollarının değişmesi değil medreselerinden dünyevi ilimlerin çıkarılması daha etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- “Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu”, *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2005, s. 459-467.
- Abdürreşid İbrahim. *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*, cilt 2, İşaret Yayınları, İstanbul, 2003.
- ANDİCAN, A. Ahat. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- BIÇAKCI, Ahmet Salih. “Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim”, *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900- 1924*, yay. haz. Timur Kocaoğlu, Haarlem, 2001, s. 135-149.
- BİĞİ, Muhammed Zahir. *Maveraünnehr'de Seyahat*, yay. haz. Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- CURAYEVA, Barçınay. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçilik Hareketi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 595-604.
- ESHENKULOVA, Kishimjan. “Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.
- GASPIRALI, İsmail. “Buhara'da Ne Gördüm?”, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: III Dil-Edebiyat- Seyahat Yazıları*, neş. Haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 415-443.
- HAYİT, Baymirza. *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün Ve İslamın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- İSMETULLAH, Hayrullah H. , “İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 583-593.
- KANLIDERE, Ahmet. “İslah: Tataristan, Kafkasya ve Orta Asya'da”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 163-167.
- KASIMOV, Begali. *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009.
- LAZZERİNİ, J. Edward. “Bahçesaray'dan Buhara'ya İsmail Bey Gaspıralı'nın 1893'deki Orta Asya Seyahati”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara, 2004, s. 611-623.
- SOMUNCUOĞLU, B. Tümen. “Türkistan'da Eğitim (1895-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı”, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Ankara, 2006.
- TİMUROĞLU, “Türkistan'da Okul Meselesi”, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, Editör: A. Ahat Andican, İstanbul, 2006, s. 237-241.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

TURDİYEY, Şirali. “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004, s. 625-627.

TÜRKOĞLU, İsmail. “Özbekistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 2007, s.111-113.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/4 Spring 2014

